آثار علامه شهيد حاج سيد مصطفي خميني (ره)

علامه شهيد حاج آقا سيد مصطفي خميني (رحمت اللّه عليه) از نوابغ و برجستگان حوزه‌هاي علميه بود كه در راه علم و عمل به مدارج عالي نائل شد. وي از طرف پدر وارث نبوغ ذاتي حضرت امام (رحمت اللّه عليه) و نورانيت و فرهيختگي نمونه ايشان بود، و از جانب مادر به خاندان علم و عمل"ثقفي" ارتباط داشت.

جد مادري ايشان آيت‌اللّه " آقا ميرزا محمد ثقفي" صاحب تفسير "روان جاويد" و "حاشيه بر درر الفوائد" (نوشته آيت‌اللّه حاج شيخ عبدالكريم حائري) بوده، و جد اعلاي ايشان آقاي ميرزا "ابوالفضل تهراني" صاحب كتاب "شفأ الصدور در شرح زيارت عاشورا" فرزند آقاي ميرزا"ابوالقاسم كلانتر" صاحب تقريرات شيخ اعظم انصاري (رحمت اللّه عليه)"مطارح الانظار "مي‌باشد.

نبوغ ذاتي علامه شهيد به ضميمه پشتكار زياد ايشان در تحصيل، موجب رشد ناگهاني وي در حوزه‌ها گرديد؛ چنانچه در مدت كوتاهي همه فضلا و علماي حوزه علميه قم، ايشان را فردي قابل و از اميدهاي حوزه مي‌دانستند.

علامه شهيد با آنكه در سال ۱۳۴۳ ـ كه پس از تبعيد حضرت امام (رحمت اللّه عليه) به تركيه از سوي رژيم شاه دستگير وسپس تبعيد گرديد ـ، بيش از ۳۴ سال نداشت؛ ولي چنانچه از گزارشهاي ايشان بدست مي‌آيد، در همين مدت كوتاه نيز به تاليف چندين كتاب موفق گشته است.

كتب علامه شهيد در قم:

۱ـ كتاب « الاجاره »:

كه به طور مبسوط در دو دفتر به رشته تحرير درآمده است.

۲ـ كتاب « القواعد الحكميّه »:

اين كتاب درباره قواعد كلي فلسفي است كه ظاهراً مفصل و بزرگ بوده، و بهمين دليل در بسياري از نوشته‌هاي شهيد، نامي از اين كتاب برده شده، مطالب گوناگون فلسفي به اين كتاب ارجاع شده است.

۳ـ كتاب« القواعد الفقهيه »:

ظاهراً علامه شهيد تعدادي از قواعد فقهيه را بطور جداگانه مورد بحث و دقت نظر قرار داده‌اند، و در نوشته‌هاي خود به وجود چنين يادداشتهايي اشاره مي‌كنند كه از آن جمله قاعده ى "لاضرر" و"لاتعاد" را مي‌توان شمرد.

۴ـ « حاشيه بر الاسفار الاربعه »:

نويسنده اين حواشي درسهاي اسفار خويش را در نزد اساتيد بزرگ فن زمان خود تحصيل كرده است.

ايشان قسمتي از اسفار را در نزد آيت‌اللّه آقاي "سيد ابوالحسن رفيعي قزويني" آموخته است، استادي كه امام راحل(ره) در جواني بين سالهاي ۱۳۰۴ ـ ۱۳۰۸هـ.ش در محضر ايشان، به تحصيل شرح منظومه اشتغال داشته‌اند و ايشان را در تبيين مطالب آن كتاب با توصيف "نهايت خوبي" ستوده‌اند.

شهيد قسمت ديگري از اسفار را نزد علامه اكبر، فيلسوف عصر، عارف واصل، حضرت امام راحل ـ حشره‌اللّه مع النبي الاكرمـ آموخته‌اند و در ضمن تحصيل، متن كتاب را تصحيح، و بر حواشي آن نكات تحقيقي و نظرات خويش را تحرير كرده‌اند.

۵ ـ حاشيه بر" المبدا والمعاد" نوشته صدرالمتالهين:

اين حواشي علاوه بر آنكه چندان زياد نيست، متاسفانه در هنگام تجديد صحافي قسمت اعظم آن از بين رفته و غيرقابل استفاده شده است.

۶ـ رساله‌اي در بحث قضاي صلوات.

۷ـ رساله‌اي در بحث"الخلل في الصلاة":

اين رساله در قم نوشته شده و در دسترس نمي‌باشد، البته رساله ديگري نيز به همين نام در نجف اشرف نوشته شده است كه در ادامه اين مقاله درباره آن توضيحاتي داده خواهد شد.

۸ـ الفوائد الرجاليه :

اين كتاب در مورد بعضي بحثهاي رجالي نوشته شده است كه نويسنده در كتب خود به آن مباحث ارجاع مي‌دهد.

بديهي است تعيين مباحث و فهارس احتمالي كتب مفقوده شهيد، نيازمند فحصي كامل در ديگر آثار اوست كه اميد است چنين كوششي از سوي طلاب علاقه‌مند صورت پذيرد.

كتب علامه شهيد پس از تبعيد

در سال ۱۳۴۳، پس از دستگيري و تبعيد حضرت امام (رحمت الله عليه) به تركيه، هماهنگي و هدايت نهضت عظيم اسلامي برعهده فرزند جوان آن حضرت قرار گرفت، و حاج آقا مصطفي(ره) در اين مهم آنچنان كفايتي از خود نشان داد كه دستگاه حاكمه وجود ايشان و آزادي عمل وي را منافي اهداف خود تشخيص داده، پس از زنداني كردن ايشان، وي را نزد حضرت امام (رحمت الله عليه) تبعيد كرد.

حاج آقا مصطفي(ره) در تبعيدگاه بيگانگان فرصت را مغتنم شمرده به كسب فيض از محضر مراد و استاد خويش پرداخت. چنانكه از آن شهيد نقل شده است بحثهاي علمي پدر و فرزند آنچنان گرم بوده است كه گاهي ماموران امنيتي تركيه به گمان آنكه ميان ايشان جر و بحث رخ داده است به اتاقشان سركشي مي‌كرده‌اند.

در فرصت نه چندان بلند تبعيد در تركيه، حضرت امام(رحمت الله عليه) به نگارش كتاب كم‌نظير"تحرير الوسيلة" اشتغال داشته‌اند در حالي‌كه از ميان كتب فقهي، فقط دو كتاب"وسيلة النجاة" و"العروة الوثقي" در اختيار ايشان بوده است، و از ميان كتب روائي فقط يك دوره كتاب شريف"وسائل الشيعة" را بهمراه داشته‌اند.

اين نكته مهم تاريخي كه نشان دهنده تبحر حضرت امام (رحمت الله عليه) بر مسائل فقهي است، از ابتداي رساله "الواجبات في الصلوة" نوشته آية اللّه شهيد در تركيه بدست مي‌آيد.

كتاب "تحرير الوسيلة"مشتمل بر يك دوره كامل مسائل فقهي است كه نه در عروة الوثقي و نه در وسيلة النجاة، اثري از بعضي ابواب آن نمي‌توان يافت.

حضرت امام(رحمت الله عليه) در مقدمه كتاب"تحرير الوسيلة" اگرچه به يك نكته اشاره فرموده‌اند كه تحرير الوسيلة همان حاشيه‌هاي ايشان بر وسيلة النجاة است، كه در متن جداگانه‌اي درج گرديده است؛ ولي بر هر بيننده‌اي براحتي آشكار مي‌شود كه بسياري از مباحث مهم فقهي كه در"تحرير الوسيلة" ذكر شده است، در هيچكدام از دو كتاب فقهي در دسترس امام نبوده است، و با همه اين احوال حضرت امام (رحمت الله عليه) كتاب خويش را با ذكر فروعات متعدد به رشته تحرير درآورده است.

علامه شهيد در دوران اقامت در تركيه دو رساله از خود برجاي گذاشته است:

۹ـ الواجبات في الصلاة:

ايشان در اين رساله، متعرض اقوال گوناگون و احتمالات زيادي شده‌اند كه اكثر آنها را از ذهن و حافظه خويش استفاده مي‌كرده‌اند.

علامه شهيد در ضمن نگارش اين كتاب بعضي نكات تاريخي از جمله رسيدن نمايندگان دستگاه شاه به محضر امام و اعلام اخراج ايشان از تركيه را متذكر شده‌اند.

۱۰ـ الفوائد والعوائد:

اين رساله يادداشتهاي پراكنده درباره مسائل مختلف اصول، فقه، كلام و عرفان است و در جملاتي مغلق و كوتاه نظريه‌اي در آن مورد نقد و بررسي قرار گرفته است.

براي مثال ايشان بحث استصحاب كلي و اقسام آن را در اين كتاب طرح كرده و درباره عدم امكان جريان چنين استصحابي به استدلال مي‌پردازند.

در فايده ديگري درباره معاد جسماني بحث كرده است. در فائده‌اي درباره دعا، و در ديگري درباره عقاب و ثواب سخن به‌ميان آمده ا ست.

يكي از اين فوائد داراي موضوع جالبي است كه بطور معمول در كتب اصول متذكر آن نشده‌اند، و آن تاثير زمان و مكان در تغيير حجت و ادله است. علامه شهيد در اين باره مي‌فرمايد : پس از گذشت دوران طولاني در علوم مختلف و آشكار شدن اين نكته كه چه بسيار خطاهايي در علوم و فنون رخ مي‌دهد، ديگر نمي‌توان تحقيقات علوم را به تنهايي و بدون مشاوره ديگر متخصصين انجام داد و اگر كسي بدون مراجعه به نظرات ديگران و مشورت با ايشان نظري را

ابراز كند، اين نظريه در ديدگاه عقلا حجيت ندارد.
در نتيجه اين بيان تشتت آرا به حداقل رسيده، و وضع علمي و رشد حوزه‌ها به كمال مي‌رسد.
تاريخ نگارش اين رساله در ذيل همين فائده"روز شنبه ٢٢ جمادي الاولي" ذكر شده است.

كتب علامه شهيد در نجف اشرف

پس از اخراج حضرت امام (رحمت الله عليه) و فرزند ايشان از تركيه، و حركت ايشان به‌سوي نجف اشرف، فعاليتهاي سياسي شهيد عزيز در جنبه‌هاي گوناگون آغاز گرديد.
از يك سو، حضور امام (رحمت الله عليه) در عراق و مهد حوزه‌هاي علميه هزار ساله شيعه، حساسيتهايي را برمي‌انگيخت كه گروهي از ناآگاهان سعي داشتند تا امام را در ميان علماي نجف منزوي كنند، و ايشان را به‌صورت فردي معرفي كنند كه درصدد به‌دست آوردن مرجعيت است.
از سوي ديگر، ارتباطات حضرت امام(رحمت الله عليه) در نجف با ايران و ساير كشورهاي اسلامي و غيراسلامي بيشتر بود، و لازم بود تا هماهنگيهاي بسياري ميان افراد انقلابي و طرفدار نهضت اسلامي امام صورت گيرد كه همه اين هماهنگيها به علامه شهيد حاج آقا مصطفي ختم مي شد، و ايشان در كنار امام در عراق رابط اصلي ميان افراد و امام بودند.
مرحوم حاج آقا مصطفي براي شكستن جوّ انزوا و معرفي امام به عنوان يك مجتهد زبردست و يك فقيه مسلط بر علوم مختلف اسلامي به فعاليت پرداخت.
حضور ايشان در جلسات درس اساتيد بزرگ نجف و نقد و ايرادهاي ايشان و حضور ايشان در مجامع علمي و ابراز نظرهاي شجاعانه و مستدل وي، توجه همگان را به ايشان و پدر و استاد و مراد وي "حضرت امام(رحمت الله عليه)" جلب كرد و درس حضرت امام(رحمت الله عليه) در نجف اشرف از دروس بسيار شلوغ گرديد.
سبك امام در تدريس و تحقيق مطالب و استقصاي ادله و اقوال، و تسلط ايشان بر قواعد، و تبحر ايشان بر علوم عقلي، و بررسي مطالب و كتب معاصرين و اساتيد بهمراه سوال و جوابهاي طولاني در مجلس درس ميان استاد و شاگردان، جذابيت خاصي به درس امام(رحمت الله عليه) مي بخشيد كه در حوزه هاي عراق در آن زمان بي نظير بود.
علامه شهيد در كنار فعاليتهاي سياسي و برعهده داشتن مسائل دفتر امام(رحمت الله عليه)، خود به تدريس و تدوين كتب بسياري پرداخت.
ايشان در دوران اقامت در نجف تقريباً يك دوره كامل "اصول" را تدريس كرد و همزمان با تدريس، نظرات خويش را تحرير كرد كه نتيجه آن كتاب شريف "تحريرات في الاصول" است.
١١ـ تحريرات في الاصول:

اين كتاب كه يك بار در ايران توسط يكي از شاگردان ايشان جناب آقاي حجت‌الاسلام والمسلمين "سيدمحمد سجادي" به چاپ رسيده است، محتوي مباحث علم اصول از ابتدا تا بحث استصحاب تعليقي است.

نويسنده در اين كتاب ناظر براقوال اكثر كتب اصولي قبل از خود مي باشد و به همين دليل، هم به عنوان شرحي بركتب اصولي و هم به عنوان نقدي بر آراي اصوليين معرفي مي شود.

اين كتاب كه نشان دهنده تبحر نويسنده در اصول و علوم عقلي است، بي شك از مهمترين كتب اصول در ميان معاصرين است و به نظر مي رسد اگر چاپ كتاب به نحو مطلوبي صورت گرفته و نقائص اغلاط و فهارس و تحقيقات آن جبران شود، اساتيد اصول خود را از مراجعه به آن بي نياز ندانند.

علامه شهيد در عين آن‌كه كتاب خود را بطور مفصل و با استقصاي تقريباً بي نظير در مسائل اصولي نگاشته است؛ ولي در حد لزوم مباحث كم اهميت و كم فايده اصولي را از كتاب خويش حذف كرده، بلكه در بعضي از مباحث به طرح عناوين جديدي مي پردازد، مثلاً طرح بحث مهم تمسك به عموم در شبهات مصداقيه و مفهوميه عام از اين موارد است.

وي در سراسر كتاب به شرح نظرات استاد اعظم، حضرت امام(رحمت الله عليه) پرداخته و در موارد متعددي در نقد و بررسي آن مي كوشد.

در اين مختصر بطور فشرده به تعدادي از كتب و علمايي كه بطور مكرّر مورد توجه علامه شهيد واقع شده‌اند، و مطالب اصولي ايشان مورد نقد و بررسي شهيد قرارگرفته است، اشاره مي شود.

علما و آيات عظام از قبيل:

۱ـ رهبر كبير انقلاب اسلامي حضرت امام خميني(ره).

۲ـ آيت‌اللّه بروجردي كه نگارنده كتاب، در فقه و شايد در اصول از محضر ايشان استفاده كرده است.

۳ـ آيت‌اللّه شيخ محمد حسين غروي اصفهاني (كمپاني).

۴ـ آيت‌اللّه آقا ضيأ الدين عراقي.

۵ـ آيت‌اللّه آقاي نائيني.

۶ـ آيت‌اللّه آقاي حاج شيخ عبدالكريم حائري.

۷ـ آيت‌اللّه حجّت كوه كمره‌اي كه در بعضي موارد از ايشان به عنوان"جد اولادي" تعبير مي‌كند.

۸ـ آيت‌اللّه ميرزا محمد ثقفي كه در بعضي موارد نام ايشان با عنوان جدّي المحشّي بكار مي‌برند.

۹ـ آيت‌اللّه آقاي سيد ابوالقاسم خوئي كه در بعضي موارد با عنوان بعض المعاصرين از ايشان ياد مي‌كند.

۱۰ـ آيت‌اللّه آقاي شيخ محمدرضا اصفهاني.
۱۱ـ آيت‌اللّه آقاي ميرزا حبيب اللّه رشتي كه به نظر علّامه شهيد از بزرگترين فقها در دوران تشيع است.
۱۲ـ آيت‌اللّه ايرواني.
و بسياري ديگر از اساتيد معاصر و متقدم بر ايشان كه نكته‌اي از ايشان شنيده يا خوانده يا در تقريرات دروس ايشان مطالعه نموده است، مورد نظر علامه قرار گرفته‌اند.
ايشان علاوه بر توّجه به كتب متاخرين، مطالب متقدمين را نيز اعم از شيخ اعظم انصاري و آخوند صاحب كفايه و حواشي كتب ايشان و همچنين قوانين و هداية المسترشدين و فصول را بطور جدي مورد دقت قرار داده‌اند.
علامه شهيد در دوران اقامت در نجف اشرف به نگارش چندين كتاب فقهي پرداخت و در صدد بود تا مجموعه‌اي عظيم از مباحث فقهي را تحرير كند.
ايشان از مجموعه فقهي خود كه در طول مدت مديدي نگاشته است، به "الكتاب الكبير" تعبير مي‌كند ولي متاسفانه شهادت ايشان توفيق اتمام اين مجموعه را همچون مجموعه اصول و تفسير از ايشان گرفت، و توفيق آغازگري و شعله‌وري انقلاب اسلامي ايران را نصيب ايشان كرد. كتبي كه از آن عزيز در دست است عبارتند از:

۱۲ـ كتاب الصوم:

اين كتاب نيز توسط دو تن از شاگردان ايشان آقايان حجج اسلام سيدمحمد سجادي و محمدعلي رازي زاده (عليپور) به چاپ رسيده است.
علامه شهيد اين كتاب را در پي تدريس مباحث صوم در يكي از ماههاي مبارك رمضان نگاشته است، و شايد تنها كتاب فقهي است كه آن مرحوم تدريس نموده، و باقي كتب فقهي ايشان بدون تدريس و فقط جهت انجام تحقيقات نوشته شده است.
ايشان در اين كتاب كه شامل دو بحث نيّت و مفطرات است بطور مشروح به طرح نظرات و نقد آنها پرداخته و در ضمن مباحث خود فروع متعددي را مطرح نموده است.
نويسنده در اين كتاب مطابق كتاب "العروة الوثقي" بحث كرده و فروع ديگري را از كتب مفصّل همچون "جواهر الكلام" و "تذكرة الفقهأ" ضميمه نموده است.
ايشان در بحثهاي فقهي خويش بشدت با استدلالهاي عقلي مخالفت مي‌كند و چه بسا در يك مساله هيچكدام از استدلالهاي عقلي را مطرح نكند و در مقابل، تكيه زيادي بر فهم عرفي زمان ائمه معصومين عليهم السلام داشته، سعي مي‌كند تا ارتكازات عرف را بدرستي تشخيص داده، در فهم روايات تاثير دهد.

۱۳ـ كتاب الطهارة:

اين كتاب به حجم ۵۱۴ صفحه دست نوشته بوده، و از ابتداي بحث مياه تا آخر آن و از ابتداي بحث نجاسات و احكام نجاسات تا فروعات بحث ميته(چهارمين نجسي كه در اين كتاب ذكر

شده است) مي‌باشد.
تاريخ نگارش كتاب بطور دقيق روشن نيست فقط در صفحه ۴۲۰ كه از اول تا آن قسمت صحافي جداگانه‌اي از بقيه كتاب پيدا كرده است، چنين عبارتي به چشم مي‌خورد:"الظاهر انّ الفراغ عن هذا التسويد كان في النصف الثاني من العشر التاسع من القرن الحاضر ۱۳۹۴..." كه نشان مي‌دهد اين كتاب چركنويسهاي بحث طهارت بوده و در حدود سال ۱۳۹۴ هـ.ق نوشته است.
علامه شهيد بحثهاي طهارت را خود در نزد حضرت امام (رحمت الله عليه) در شهر قم تحصيل كرده است و ممكن است، قبل از تبعيد نيز، در هنگام تحصيل كتابي در اين زمينه نوشته باشد. به دليل حضور ايشان در درسهاي حضرت امام(رحمت الله عليه)، مطالب بسياري از اين كتاب ناظر بر نظريات فقهي امام راحل است.
يكي از ويژگي هاي بحثهاي علامه شهيد در كتب فقهي ايشان، عدم تكرار بحثهاي رجالي و اصولي در مطاياي فقه است، به اين بيان كه اگر بحثي اصولي يا رجالي مرتبط با مباحث كتاب باشد، رد و استدلالهاي علوم ديگر را در ضمن علم ديگر نمي‌آورد، و بهمين دليل كتب فقهي ايشان از زوائد خالي و اكثر نكات آن مفيد، خلاصه و اختصاصاً فقهي است.
علاوه بر روش مذكور، خلاصه نويسي و حذف توضيحات، مگر در موارد ضروري، كتب علمي ايشان را از دسترس فهم طلاب خارج كرده، و آنها را به اساتيد فن و آگاهان به مباني و نظرات مختلف محدود نموده است؛ به تعبير ديگر، علامه شهيد براي طلّاب و فضلاي سطح پايين دست به قلم نبرده بلكه مطالب خويش را براي حوزه‌ها و علماي حوزه و پيشرفت علم به رشته تحرير درآورده است.
ايشان در كتاب الطهارة چنانكه ذكر شد فقط درباره چهار نجس كه عبارتند از: بول، خرء، مني و ميته بحث كرده است.

۱۴ـ كتاب البيع:

اين كتاب در چند مجلد تنظيم شده است كه متاسفانه فقط جلد اول آن در ۵۱۸ صفحه و تا بحث"تعاقب ايدي" در دسترس قرار دارد، و از جلد دوم آن فقط بحث"ولايت فقيه" موجود است و ظاهراً اين كتاب كه از عراق به ايران منتقل شده در نقل و انتقالات در ايران مفقود شده است، و در صورت پيدا شدن آن در اختيار علاقه‌مندان قرار خواهد گرفت.
اين كتاب كه ناظر بر كلمات استاد اعظم، فقيه محقق عصر، حضرت امام(رحمت الله عليه) و به ترتيب كتاب "البيع" ايشان و شيخ اعظم انصاري است، حاوي مطالب ارزشمندي در بحثهاي معاملات مي‌باشد، و يكي از كتب ارزشمند در بحث بيع است.
البته چنانچه از متن كتاب استفاده مي‌شود علامه شهيد در درج اقوال به كتب اصلي كمتر مراجعه كرده، و بيشتر به نقل اقوال متاخرين اكتفا نموده است و شايد به دليل آن باشد كه در مباحث معاملات كمتر از مباحث عبادات، اجماعات و شهرتهاي فقها مورد توجه مي‌باشد؛

چنانكه خود نويسنده در جايي از كتاب البيع متذكر شده است كه اجماعات محكيه‌اي كه علماي لاحق بدون غور در تحصيل آن از سابقين مي‌گيرند، مورد اعتنا نمي‌باشد. چنانكه در چنين مسائلي(مثل لزوم صيغه در بيع) اجماع محصل نيز قابل اثبات نيست و اگر هم اجماعي باشد قابل اعتماد نيست، زيرا اگر مساله‌اي خيلي مهم و مورد ابتلا باشد و از سوي شارع ردعي صادر شده باشد، حتماً آن عبارت به ما منتقل مي‌شود.
اين كتاب نيز مثل ديگر كتب شهيد بازبيني نشده است(مگر چند صفحه اول آن) و به همين دليل عبارات مغلق و پيچيده آن بهمراه مطالب سخت و فشرده، دقت ويژه‌اي را از خواننده مي‌طلبد.

۱۵ـ كتاب الخيارات:

اين كتاب نيز به سرنوشت مشابهي با كتاب البيع دچار شده است؛ زيرا از اين كتاب ۹۵۸ صفحه‌اي، از ابتدا تا صفحه ۵۴۰ مفقود شده است و از وسط بحث مستند خيار عيب تا آخر موجود است.
خوشبختانه در انتهاي اين كتاب تاريخ ۱۷ محرم ۱۳۹۶ ثبت شده است كه چون تقريباً نزديك زمان به پايان رسيدن درس خيارات توسط حضرت امام (رحمت الله عليه) در نجف اشرف است، نشان مي‌دهد كه علامه شهيد همزمان با تحصيل اين كتاب نزد پدر محقق خود، به ثبت كتاب اشتغال داشته است. ما درباره اين كتاب توضيحي نخواهيم داد؛ بلكه فقط نكته‌اي را كه ايشان در ذيل اين كتاب نوشته‌اند درج مي‌كنيم:
"هذا تمام الكلام فيما يتعلق بهذه المسالة، و قد فرغنا عنه في ايام العطلة لاجل تسخير حكومة العراق ـ خذلها اللّه تعالي ـ طلّاب العلوم الدينية و هدم اساس الحوزة العلمية في النجف الاشرف. و قدكانت من الايام السالفة اعدأ الدين مريدين امثال هذه الجنايات و الكوارث المهلكة؛ الّا ان اللّه تعالي من ورائهم محيط، فان الاسلام يبلغ حد الشعر و لا ينقطع. و كل ذلك مما يرجع الي فتور مراجع العراق و مستند الي عدم رشدهم. و لوكان مرجع العراق في هذه الايام حسب ما يترائي من اشباه المسائل العصرية السيد المحقق الخميني الوالد ـ مدّظله ـ لما كان الامر كما وقع. و في المسالة تفصيل يحتاج الي بسط البحث حول شرائط زعيم المذهب ـ تو خود حديث مفصل بخوان از اين مجمل. سحرليلة الاثنين من شهر محرم الحرام من يوم السابع عشر من سنة ۱۳۹۶."

۱۶ـ المكاسب المحرّمه:

نام اين كتاب در ضمن كتب شهيد آمده است، ولي مشخص نيست كه اين كتاب آيا در شهر قم نوشته شده است يا در نجف اشرف و هيچ اثري از آن در دست نيست. البته قرائني وجود دارد كه حكايت مي‌كند كتاب "المكاسب المحرّمه" در نجف اشرف نگاشته شده است.

۱۷ـ الخلل في الصلاة:

اين كتاب در ۱۸۲ صفحه نوشته شده است، و از آنجايي كه مباحث خلل نماز آميخته با

بحثهاي اصولي و قواعد "لاتعاد"، "الفراغ والتجاوز" و "حديث رفع" است، بحثهاي عميق نويسنده نشان دهنده تبحر او در اصول و فقه مي‌باشد.
در قسمتهاي قبل متذكر شديم كه علامه شهيد درباره حديث " لاتعاد" رساله‌اي نوشته‌اند كه در اين كتاب به بحثهاي آن ارجاع داده‌اند.
آيت‌اللّه شهيد در نگارش مطالب كتاب، آنچنان مستقلانه به تنظيم ابواب و فروعات پرداخته است كه بدرستي روشن نمي‌شود آيا اين مباحث را ـ كه تا بحث " خلل واقع شده در قيام" رسيده است ـ مطابق دروس فقه حضرت امام (رحمت الله عليه) در نجف اشرف نوشته است يا خير؟ اگر نگارش اين كتاب بهمراه شركت در درس حضرت امام (رحمت الله عليه) باشد، بنابراين مي‌توان ادعا كرد كه اين يادداشتها آخرين نوشته‌هاي آن شهيد بزرگوار است، مخصوصاً با توجه به آنكه مطلب آن نيمه كاره و بدون ذكر هيچ تاريخي رها شده است.

۱۸ـ الحاشية علي العروة الوثقي:

اين كتاب مشتمل بر مباحث اجتهاد و تقليد و مقداري از مباحث كتاب الطهارة(مياه ، نجاسات) و بحث صوم(تا ارتماس) و در حدود ۹۰ صفحه مي‌باشد. اين حاشيه به صورت فتوا و اكثراً بدون ذكر استدلال نوشته شده است، و در بعضي از موارد به كتب ديگري كه در مباحث مشابه تدوين شده است ارجاع داده مي‌شود.
ظاهراً كتابت اين حواشي در ضمن مباحث فقهي و پس از تدوين كتب كبير است، زيرا از آن شهيد كتاب الطهارة و كتاب الصوم مفصّلي باقي است كه در همين مجموعه ذكر شده است و مباحث اين تعليقات نزديك به مباحث آن كتب است.
و اگر تدوين حواشي اين كتاب در ضمن نگارش كتب مفصّلي در مباحث مشابه انجام شده باشد، ممكن است شهيد علامه در بحث اجتهاد و تقليد نيز داراي رساله‌اي باشند كه از آن اثري در دست نيست.

۱۹ـ تحرير العروة الوثقي:

اين كتاب در ۶۹ صفحه از ابتداي بحث تقليد و احتياط تا بحث كيفيت تنجس اجسام طاهر نوشته شده است، و احتمالاً همزمان با نگارش حواشي عروه مي‌باشد. انگيزه نگارش اين كتاب را شهيد در ابتداي كلام خويش آورده است كه چون فراغتي از حوادث مختلفه يافته است و كتاب شريف "العروة الوثقي" نوشته "سيد محمّدكاظم يزدي" داراي فروعات و امثلؤ زيادي است كه نيازي به آن نيست و در مسائل زيادي نيز تكرار مُمِلّ صورت گرفته است، آن شهيد تصميم به تهذيب كتاب گرفته و كتابي فتوايي مطابق فتاواي خويش نوشته است.
ايشان در اين كتاب و هم در كتاب حاشيه عروه شرط " با ورع بودن مرجع تقليد" را بواسطه اجتماع مرجعيت و زعامت در عصر كنوني مورد تاكيد قرار مي‌دهد و مي‌فرمايد: در بعضي مواقع كه شرائط زعامت و مرجعيت با هم تهافت كند بايد شرائط زعامت را بر مرجعيت مقدم دانست. و اين سخن را در مورد تقليد بيان كرده و ضميمه مي‌كنند كه شرائط زعامت حتي

مقدم بر اعلميت است.

۲۰ـ الحاشية علي تحرير الوسيلة:

كتاب شريف تحرير الوسيلة از كتب پر فرع و دقيق در فقه اماميه است، كه چنانكه قبلاً توضيح داده شد حضرت امام (رحمت الله عليه) اين كتاب را در شهر "بورسا" در تركيه هنگام تبعيد نوشته‌اند.

پس از نگارش اين كتاب شريف، توجه بسياري به حسن ترتيب و فتاواي آن و مخصوصاً بحثهاي مهم و كم رنگ شده در حوزه‌ها ـ كه بسياري از كتب مفصل و نيمه مفصل در عصر اخير فاقد آنها بودند ـ جلب شده و مورد تعليقه و حواشي متعددي قرار گرفته است.

تعدادي از اساتيد بزرگ حوزه‌هاي علميه به شرح يا تعليقه بر اين كتاب اشتغال داشته و به عنوان متن بعضي دروس خارج قرار گرفته است.

يكي از حواشي و تعاليق مهم بر اين كتاب توسط علامه شهيد نوشته شده است، و متاسفانه مانند بسياري از نوشته‌هاي ايشان اين مجموعه نيز متفرق و ناقص است. "حاشيه بر تحرير الوسيلة" شامل ۶۱ صفحه درباره بحث مياه(تقريباً كامل)، و چند صفحه درباره خلل صلاة، و ۵۶ صفحه در بحث صوم(النية و القول فيمايجب الامساك عنه تا ثامن بجز خامس)، و ۴۱ صفحه درباره نكاح(از مساله ۱۱ تا ۲۳)، و ۱۱۹ صفحه مكاسب محرمه(كامل) ، و ۴۹ صفحه در بيع تا بحث بلوغ ، و ۱۲۹ صفحه درباره خيارات(تا مساله دوم احكام الخيار)، مي‌باشد.

اين تعليقات حالت شرح و اشكال داشته و استدلالي است، و در پايان بحث خيارات تاريخ ۱۳۹۶، و در اواسط صوم تاريخ آن چنين ضبط شده است.

"قدتم الفراغ يوم الثلثأ من الاسبوع الاخير من شهر رمضان العام ۱۳۹۴، في النجف الاشرف علي مهاجرها آلاف الثنأ و التحيّة، و نسال اللّه ان يوفقنا لاتمامه في ساير شهور الصيام انشأ اللّه تعالي."

نويسنده در اين كتاب از نوشته‌هاي خويش در مباحث گوناگون فقهي با عنوان "كتابنا الكبير" ياد مي‌كند كه موید همان نكته‌اي است ـ كه پيش از اين متذكر شديم ـ كه علامه شهيد درصدد بوده است تا با پيوند ميان كتب خويش كتاب كبيري در فقه بنويسد.

۲۱ـ تفسير القرآن الكريم:

اين تفسير كه از ابتداي قرآن كريم شروع مي‌شود و تا آيه ۴۶ سورۀ بقره رسيده است، در چهار مجلد توسط حجت‌الاسلام والمسلمين آقاي سيدمحمد سجادي به چاپ رسيده است.

نگارش اين كتاب همزمان با تدريس درس قرآن در نجف اشرف در مسجد شيخ انصاري(ره) صورت گرفته است. اين كتاب كه از نظر سبك تفسيري بي‌نظير است، يكي از مفصل‌ترين تفاسيري است كه از صدر اسلام تاكنون نوشته شده است.

نویسنده در این مجموعه درباره هر آیه به چند نکته و چند جنبه توجه کرده است:

۱ـ رسم الخط:

در این قسمت به چگونگي نوشتن کلمه قرآني مي‌پردازد، مثلاً درباره رسم الخط در لفظ "بسم اللّه"، "الرحمن" ، "الذين" و"استوي" بحث کرده‌اند.

۲ـ صرف:

درباره بحثهاي صرفي که مربوط به هر آیه مي‌شود بحث شده است که صرف آیه شاهد و مطابق با کدام قول از نظرات صرفي است.

۳ـ نحو و اعراب:

استفاده‌اي که نحويين از ترکيب آيات و اعراب مي‌توانند داشته باشند مورد توجه در این قسمت است.

۴ـ لغت:

بحث درباره معناي هرکدام از کلمات بطور جدي در این قسمت دنبال شده است.

۵ـ معاني و بيان:

نکات و ظرافتهاي ادبي و آنچه در کتب معاني و بيان مطرح مي‌شود ـ که در آيات قرآن کريم به کار گرفته شده ـ بدقت مورد بررسي قرار گرفته است.

۶ـ تجوید و قرائت:

علم قرائت که اختصاصاً براي استفاده از قرآن ساخته شده است، آنچنان در این تفسير مورد نظر است که نشان دهنده تسلط نویسنده بر علوم نه چندان متداول در حوزه هاست.

۷ـ تاریخ و شان نزول آیات.

۸ـ اصول فقه و فقه:

در اين تفسير بطور مفصل درباره بحثهاي فقهي و اصولي مربوط به آيه طرح سوال شده است. براي نمونه، ايشان در ذيل آيه ۲۳ و ۲۴ سوره بقره "و ان كنتم في ريب مما نزّلنا علي عبدنا فاتوا بسورة من مثله و ادعوا شهدائكم من دون اللّه ان كنتم صادقين فان لم تفعلوا و لن تفعلوا فاتقوا النار التي وقودها الناس والحجارة اعدّت للكافرين". بحث كرده‌اند درباره اينكه آيا جايز است از غير خداوند استعانت كرد و كمك خواست و همچنين بحث كرده‌اند كه آيا بر سنگهاي معدني مي‌توان سجده كرد و آيا لفظ "ارض" بر سنگهاي معدني نيز
صدق مي‌كند يا خير و ارتباط مساله فقهي با اين آيه به دليل آن است كه "حجارة" ارض است و در آيه كريمه بنابر نقل ابن مسعود مقصود از حجاره يك نوع سنگ معدني است.
و در مساله اصولي بحث كرده‌اند كه آيا آيات مذكور دليل بر نفي مفهوم شرط مي‌باشد يا خير زيرا در آيه اول نمي‌توان مفهوم شرط را معتبر دانست و گفت:"اگر شكي نداريد در نزول آيه، پس سوره‌اي مثل قرآن نياوريد!" و در آيه دوم نمي‌توان گفت:"اگر توانستيد مثل قرآن بياوريد، پس از آتش جهنم نپرهيزيد!"
ايشان درباره "الاسمأ كلّها" مي‌فرمايد كه چون تاكيد خلاف اصل است پس ذكر كلّها دليل است براي كساني كه مي‌گويند كلمات جمع همراه با الف و لام معناي عموم را نمي‌فهماند.
و همچنين لفظ "الاسمأ" هم بمعني علائم و هم مسماي آنهاست، پس لفظ واحد در چند معني بكار رفته است، و ممكن است كسي آن را دليل اين نظريه بداند كه يك لفظ مي‌تواند در يك جمله چند معني داشته باشد.
و همچنين چون خداوند ملائكه را به كاري كه قدرت نداشتند تكليف كرده است، پس شايد كسي از اين آيه استفاده كند كه تكليف به عاجز صحيح است و مسائل ديگري كه از حوصله اين مختصر خارج است.

۹ـ كلام:

بسياري از مباحث كلامي به تناسب علم كلام و معارف قرآني مرتبط با آيات الهي است. به همين دليل اكثر كتب تفسيري آميخته به بحثهاي اعتقادي مي‌باشد. علامه شهيد در تفسير خويش به مباحثي از علم كلام كه مربوط به آيات مي‌شود اشاره و درباره آنها بحث مي‌كند؛ مثلاً در ذيل آيه شريفه "مالك يوم الدين" درباره دليل ثبوت اين صفت براي باري تعالي، و درباره ثبوت معاد براي رسيدگي به حساب و جزاي اعمال؛ بلكه درباره اختصاص معاد به عقلا و مستحقين جزا، و درباره اينكه آيا "يوم الدين" اكنون فعليت دارد تا چنين صفتي براي خداوند بالفعل باشد ياخير بحث مي‌كند.

۱۰ـ فلسفه:

علامه شهيد با تبحري كه در علم فلسفه الهي داشته، ميان آيات قرآن كريم و بسياري از مسائل فلسفي ارتباط برقرار كرده، و در ضمن اين تفسير به بررسي اين ارتباط پرداخته است. به چند نمونه اشاره مي‌كنيم:

در ذيل آيۀ "اياك نعبد و اياك نستعين" درباره حصر عبادت تكويني در خداوند، و اينكه استعانت فقط از خداوند ممكن است، و بطلان جبر اشعري، و اثبات نظريه اشاعره كه قدرت همراه فعل است نه مقدم بر فعل، بحث مي‌كند.

و در ذيل آيه ۲۸ و ۲۹ سوره بقره درباره حدوث نفس و نظرات مختلف در آن بحث مي‌كند؛ زيرا در آيه مذكور آمده است "وكنتم امواتاً فاحياكم" و خطاب به يك نفر است، پس ممكن است صورت قبلي به حيات تبديل شود، و روح در آن دميده شده باشد.

و از اين آيه دخالت واجب و تاثير او در حيات و ممات نيز استفاده مي‌شود، و همين آيه مرتبط با بحث اعاده معدوم است.

همچنين از آيه شريفه "هوالذي خلق لكم مافي الارض" استفاده مي‌شود كه واجب تعالي براي سافل كار انجام مي‌دهد؛ زيرا خدا براي انسان خلق كرده است و اين نكته مخالف قواعد فلسفي است.

ذكر آيه "ثم استوي الي السمأ" مربوط به تعدد اراده فعلي الهي مي‌شود كه مورد اختلاف ميان حكما و اصحاب ظاهر است. بعلاوه علامه شهيد از همين آيه و اينكه عالم ميان دو مرتبه عليا و سفلي است بحث تناهي ابعاد عالم را مطرح مي‌كند، و مسائل ديگري كه به همين دو آيه مرتبط مي‌شود.

۱۱ـ عرفان:

همانگونه كه در قسمتهاي قبل ذكر شد، مباحثي از عرفان با آيات كريمه قرآن مرتبط است كه علامه عارف اين ارتباطها را بدقت بررسي كرده است.

براي مثال، در ذيل آيه "نسبّح بحمدك" پس از نقل كلام صاحب فصوص و حاشيه حضرت امام (رحمت الله عليه) درباره تنزيه موجودات به تحقيق مساله مي‌پردازد.

و در ذيل آيات مربوط به خلق حضرت آدم(ع) مباحث عرفاني زيادي را درباره آن حضرت و حضرت حوأ و هبوط و غيره مطرح كرده‌اند.

از علامه شهيد كتاب عرفاني خاصي برجاي نمانده است، و ايشان نيز نامي از چنين كتابي نمي‌برند، و تنها يادداشتهاي عرفاني آن شهيد ،مباحث عرفاني كتاب تفسير و مباحث كوتاه در ضمن "العوائد و الفوائد" است.

۱۲ـ علم حروف:

علامه شهيد در ضمن برخي از آيات به مباحث علم اعداد و حروف و نظر آن علوم درباره آيات كريمه اشاره مي‌كند، و گاهي از علوم غريبه نيز نام مي‌برد.
ما در اين قسمت به ترجمه عبارتي از علامه شهيد درباره اين علوم اكتفا مي‌كنيم:
"بدان كه علم حروف و اعداد از علوم شريفه است كه متكفل علوم غريبه مي‌باشد، و داراي مبادي علمي و محاسبات دقيق است. گروهي نيز به آموزش اين علوم مشغولند و سالهاي طولاني اين آموزشها تداوم داشته است.
درباره اين علوم كتب بسياري تدوين شده كه تعدادي از آنها نيز به چاپ رسيده است. علم جفر و رمل نيز از مشتقات اين علم مي‌باشد، و شكي نيست كه علم جفر از علوم شريفه‌اي است كه درباره آن آثار و اخباري نيز وارد شده است."

۱۳ـ اخلاق:

در ضمن اين تفسير در موارد متعددي به مباحث اخلاقي و نصايح خواندني اشاره شده، و در ضمن اين مباحث به فلسفه اخلاق، مباحث اخلاقي علمي، روايات و امثال آن پرداخته است.
علاوه بر آنچه بطور مكرر در اين تفسير آمده است بعضي مباحث نيز بطور پراكنده مورد توجه قرار گرفته، از جمله مباحث علم عروض و موسيقي درباره آيه "بسم اللّه الرحمن الرحيم".
اين تفسير مشتمل بر بسياري از مسائل علوم قرآن مي‌باشد، و علامه شهيد در اين مباحث و طرح مسائل آن نشان داده است كه در اين زمينه نيز داراي ابتكارات و اجتهادات بسياري است.
پس از بررسيهايي كه متذكر شديم، نويسنده روش ديگري را نيز در تفسير دنبال كرده است و آن اظهار تفسير آيات بنابر مسالك گوناگون است. يعني، يك فقيه با توجه به ذهنيتهاي فقهي آيه را چگونه تفسير مي‌كند، و يك متكلم چه تفسيري مي‌كند، و يك فيلسوف با توجه به مباحث فلسفي چه تفسيري ارائه مي‌دهد، و همچنين عرفا چگونه مقصود آيه را بيان مي‌كنند. حتي در بعضي موارد مشرب ادبي يا اخباري رانيز در نظر مي‌گيرد.
مدت كتابت اين تفسير طولاني است؛ زيرا در اواخر مباحث "بسم اللّه الرحمن الرحيم" تاريخ شب سه شنبه ۱۴ صفر ۱۳۹۰ ثبت شده، و ظاهراً پس از آن مباحث ديگري نيز اضافه شده است. و در پايان جلد چهارم تاريخ "سحر روز جمعه ماه جمادي الاولي ۱۳۹۷" ذكر شده است.

۲۲ـ دروس الاعلام و نقدها:

اين عنوان بر صفحات جزوه‌اي ۷۰ صفحه‌اي مشتمل بر نقل درس بزرگان نجف و نقد آن به چشم مي‌خورد.
در ابتداي اين جزوه مي‌فرمايد، پس از تبعيد از تركيه به عراق، ايشان به جهات مختلفي در

درس اعلام نجف شركت كرده است، و بعضي از آنها را به رشته تحرير در آورده و نكاتي را كه در نقد آن مطالب به نظر شريفش مي‌رسيده در دنباله دروس نوشته است.
اعلام نجف كه ايشان از درسهاي آنها در اين جزوه كوتاه نقل قول كرده است پنج نفرند كه نام آنها را به ترتيب در جزوه مي‌آوريم.
١ـ آيت‌اللّه العظمي سيد محمود شاهرودي قدس سره، درسهاي مربوط به علم اجمالي ايشان در ۶ قسمت از جزوه آمده است.
٢ـ حضرت امام(رحمت الله عليه)، درسهاي بيع ايشان، بحث معاطات، در ١١ بخش ذكر شده است.
٣ـ آيت‌اللّه العظمي خوئي قدس سره، درسهاي اصول، بحث اجتماع امر و نهي ايشان، در ۵ قسمت آمده است.
۴ـ آيت‌اللّه شيخ محمدباقر زنجاني قدس سره، درسهاي استصحاب ايشان در دو بخش ذكر شده است.
۵ـ آيت‌اللّه العظمي سيدمحسن حكيم، درسهاي فقه ايشان در بحث عقد شركت و عقد مزارعه در ۵ گزارش در اين جزوه به چشم مي‌خورد.
متاسفانه تاريخ دقيق اين جزوه در دست نيست ولي از روي نقل دروسي كه در آن شركت كرده‌اند حدود سال نگارش جزوه را مي‌توان حدس زد.

خاتمه

براي حسن ختام اين مقاله كوتاه درباره حيات علمي شهيد حاج آقا مصطفي (ره)، مناسب است به چند عبارت كوتاه از آن شهيد درباره استاد و مراد وي حضرت امام (رحمت الله عليه) اشاره كنيم، تا نظر علامه شهيد ـ با آن مقامات علمي ـ درباره پدر بزرگوار خويش بر خوانندگان روشن شود.
شهيد در اكثر كتب خود از حضرت امام (رحمت الله عليه) به "الوالد المحقق، مدّ ظلّه" يا "الوالد العلّامة" تعبير مي‌كند، و در جايي مي‌نويسد: " النحرير الاكبر و العالم الاعظم و المبتكر المُفَخّم ". در مساله طلب و اراده مي‌نويسد: " المحقق الفحل النحرير في الفن الوالد المعظم الجليل مدّظلّه العالي"، و در تفسير چنين مي‌نويسد:" الاستاذ الملاذ الوالد الممتاز في كلية العلوم التدوينية "؛ چنانچه در مقدمه تفسير حضرت امام (رحمت الله عليه) را اينگونه معرفي مي‌كند:
" الوالد المحقق العارف برموز الكتاب وبعض اسراره ".

ارسال مقاله توسط عضو محترم سایت با نام کاربری : sm1372

/س

This document was created with Win2PDF available at http://www.daneprairie.com.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.